

УДК 37.022

ОЛЬГА КРУТЕНКО

Черкаський обласний інститут післядипломної освіти
педагогічних працівників

РОЗВИТОК ІДЕЙ А. С. МАКАРЕНКА У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ О. А. ЗАХАРЕНКА

Стаття присвячена аналізу ідей А. С. Макаренка, які були втілені у педагогічній спадщині О. А. Захаренка. Розкрито погляди обох педагогів на значення соціокультурного середовища для формування гуманістичних цінностей особистості.

***Ключові слова:** соціокультурне середовище, гуманістичні цінності, самовиховання.*

Постановка проблеми. Одна із основних проблем, що знаходяться в полі зору представників педагогічної науки і практики, пов'язана із пошуком шляхів гуманізації навчально-виховного процесу в сучасній школі. Серед завдань шкільного виховання пріоритетним є створення умов, які сприяють повноцінному особистісному розвитку кожної дитини. Отже, виховний процес у сучасній школі має бути зорієнтованим на формування моральної свідомості школярів, їхніх моральних цінностей, що проявляються у поведінці. Водночас проблема гуманізму особистості зумовлює необхідність усвідомлення потреби саме в гуманістичній моралі, яка притаманна правовому громадянському суспільству, соціальний запит якого щодо підростаючого покоління актуалізує трансформацію системи освіти на якісно новому рівні, який би сприяв формуванню особистості школяра з усталеною ієрархією гуманістич-

них цінностей, високою моральністю й позитивним ставленням до себе, оточуючих людей, природи, світу.

З огляду на це важливим, на наш погляд, є звернення до кращих здобутків педагогіки недалекого минулого – творчої спадщини Олександра Антоновича Захаренка, яка представлена рядом теоретичних статей та монографій і практичним доробком. Безцінним є досвід його авторської школи – Сахнівської загальноосвітньої школи Корсунь-Шевченківського району Черкаської області, де протягом 1966 – 2001 року було створено унікальну систему навчально-виховної роботи, яка забезпечувала формування високоморальної толерантної особистості, готової до співробітництва; сприяла розвитку здібностей школяра до творчої діяльності, – тобто таку систему, яка базувалася на принципах дитиноцентричної концепції виховання. Новаторський характер діяльності О.Захаренка був спрямований на створення позитивного соціокультурного середовища, усі складові якого функціонували заради забезпечення сприятливих умов для розвитку всіх дітей з урахуванням їхніх здібностей та обдарувань.

Намагаючись забезпечити повноцінний виховний вплив на учнів своєї школи, О.Захаренко враховував можливості всіх суб'єктів соціокультурного середовища: педагогічний колектив не тільки підтримував зв'язки з різноманітними закладами, об'єднував їхні зусилля у вихованні учнів, а й фактично досяг того, що школа стала духовно-інтелектуально-культурним центром села. Зусилля вченого-педагога, сприяли залученню батьківської громадськості до шкільних справ і тим самим забезпечували позитивний вплив не тільки на школярів, а й на доросле населення села.

Ця школа стала унікальним закладом, органічно поєднавши елементи різноманітних педагогічних технологій: метод колективних творчих справ, розроблений І. Івановим; нову інтерпретацію методу проєктів Дж. Дьюї, що був відомий з кінця XIX – початку XX віків і розглядається в сучасних працях О. Коберника; ідеї А. Макаренка щодо організації учнівського самоврядування, значення трудового виховання; роздуми В. Сухомлинського щодо співвідношення навчання і виховання, ролі колективу для особистості; гуманно-особистісну технологію Ш. Амонашвілі; різноманітні експерименти щодо активізації навчального процесу, як у французького педагога С. Френе. Творчо осмисливши перспективні ідеї педагогів-передників, О. Захаренко створив авторську педагогічну систему, яка базувалася на системі гуманістичних цінностей та ціннісного відношення людини до світу.

Аналіз актуальних досліджень. В історії педагогічної думки проблема формування гуманістичних цінностей завжди була актуальною. У ході аналізу наукових джерел визначено, що це питання було в центрі уваги багатьох зарубіжних і вітчизняних науковців, які розглядали різні аспекти цієї багатогранної проблеми. Зокрема, ідеї гуманізації сформульовані у роботах А. Дістервега, Я. Коменського, А. Маслоу, М. Монтессорі, С. Паттерсона, Й. Песталоцці, К. Роджерса, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спока, С. Френе, Е. Фромма, Р. Штайнера та ін.

Загальнотеоретичні положення щодо необхідності гуманізації навчально-виховного процесу як запоруки формування високогуманної особистості покладені в основу праць Ш. Амонашвілі, А. Макаренка, В. Сухомлинського, С. Шацького. Наукову цінність для дослідження мають концептуальні засади виховання гуманістичних цінностей школярів в контексті особистісно орієнтованого виховання, обґрунтовані І. Бехом, Н. Ганнусенко, М. Чобітьком, К.Чорною. Значення соціокультурного середовища для становлення і розвитку високоморальної особистості відображено у науково-педагогічному доробку М. Боритко, В. Караковського, Ю. Мануйлова, Л. Новікова, Н. Селіванової, В. Семенова, В. Ясвіна та ін. Самовихованню як необхідній умові інтеріоризації гуманістичних цінностей присвячено праці А. Арета, В. Галузинського, І. Донцова, О. Ковальова, І. Кона, О. Кочетова, Ю. Орлова, Л. Рувинського, В. Сухомлинського.

Одна із концептуальних ідей педагогічної спадщини Олександра Захаренка полягає у визначенні ролі соціокультурного простору для формування особистості і необхідності створення позитивного середовища, яке буде здійснювати відповідний вплив на дитину, нейтралізуючи негативні фактори. Розуміння вглядів О. Захаренка не буде повним, якщо не врахувати тих ідей А. Макаренка, які були втілені у діяльності Сахнівської школи, що й зумовило мету нашої статті.

Виклад основного матеріалу. В концепції виховання, розробленій А. Макаренком, середовище теж розглядається як один із найважливіших чинників. Визнаючи важливість по-

зиції педагога, він все ж таки стверджував, що виховує не вихователь, а середовище, яке має бути спеціально організованим [11, с. 47]. Ця основоположна думка нерозривно пов'язана з іншою, а саме: людина не виховується частинами, а формується завдяки сукупності усіх впливів, що діють на неї. Таким чином, доводить А. Макаренко, будь-який засіб впливу може бути або позитивним, або негативним – це залежить від логіки і дії гармонічно організованої системи засобів [10].

Усвідомлюючи неповторну індивідуальність кожного із вихованців і відмінність середовища, де відбувалася їхня життєдіяльність, А. Макаренко наполягав на тому, що, крім стандартної «програми людської особистості» – програми, що виходить із загальних цілей виховання, – педагогу необхідно розробляти корективи до цієї програми з урахуванням своєрідності, індивідуальної краси особистості. Організований таким чином процес виховання забезпечував і збереження індивідуальності особистості, і розвиток якостей, необхідних для соціалізації.

Дехто з науковців, які вивчали педагогічну спадщину А. Макаренка, відмічали, що його концепція виховання ґрунтувалася на розумінні того, що особистість є інтегрованою частиною динамічного і різноманітного у своїх проявах процесу життя, яке і має стати джерелом впливу на дитину. А засобом, що забезпечує зв'язок виховання із об'єктивною реальністю, виступає виховний простір дитячого колективу як педагогічно організоване середовище [5]. Навіть принцип паралельної дії, який полягає у тому, що впливати на окрему особистість – «авансувати її» – можна через колектив, теж ґрунтується на нерозривних зв'язках людини з оточуючим її суспільним середовищем. Для А.Макаренка первинний колектив був тим шляхом, який давав йому можливість доторкнутися до окремої особистості і разом з тим створити умови для гармонізації особистісних та колективних цілей у спільному прагненні його вихованців до соціально значущої мети.

О. Захаренко у книзі «Школа над Россю» стверджував, що у формуванні особистості важливу роль відіграють постійне оновлення та примноження духовних багатств школи, до яких він відносив ідейні, громадські, естетичні, трудові, моральні цінності колективу. Названі цінності виявляються у тих прийомах, методах, формах роботи, які застосовуються в колективі, а відображаються вони у засобах праці та навчально-матеріальній обстановці. Шляхи примноження духовних багатств він вбачав у вдосконаленні наявних цінностей та створенні нових духовних цінностей. Пояснюючи технологію цього процесу, педагог звертав увагу на особливості моделювання виховних заходів, сутність якого полягала в тому, що певні періоди життя шкільного колективу мали окреслену виховну спрямованість і завершувалися заходом (чи заходами) великого педагогічного ефекту.

Перетворювальна сила цих заходів порівнювалася О. Захаренком із макаренськими «вибухами»: особистість за певний час долала значні відстані у власному духовному розвитку [8]. Другою умовою, що має забезпечувати ефективність застосовуваних методів і форм роботи, педагог-науковець вважав поєднання у виховному процесі традицій та нововведень: кожна традиційна справа повинна мати елемент новизни і творчості. Результатом усієї діяльності має бути створення таких цінностей, які будуть нагадувати наступним поколінням про шкільні справи і спільну працю. У розумінні О. Захаренка саме ці цінності слугували найкращим подарунком школі та селу і надихали на інші справи в ім'я майбутнього [6, с. 15]. Тобто, педагог пов'язував у єдину систему такі компоненти соціокультурного середовища: матеріальні та духовні цінності, створені людством, які були предметом вивчення, перетворення та удосконалення; навчальний заклад, що об'єднував педагогів, школярів, батьків, громадськість як рівноправних суб'єктів середовища; спільні цілі, які забезпечували взаємодію усіх суб'єктів середовища у процесі діяльності; результат спільної діяльності, спрямований на майбутні покоління школярів та всіх жителів села.

Одним із вагомих стимулів для сахнівських школярів було, так би мовити, передчуття передбачуваного успіху, яке народжувалось у процесі діяльності. У певній мірі подібний стимул нагадував принцип «системи перспективних цілей», що був реалізований у практичній діяльності А. Макаренка. Глибоке переконавання педагога вдоводило до того, що «людина не може жити на світі, якщо попереду у неї немає нічого радісного. Справжнім стимулом людського життя є завтрашня радість...» Виходячи із такого міркування, він конкретизував задачу педагога: «Виховати людину – значить виховати у неї перспективні шляхи, по яких розміщується її завтрашня радість [12, с. 547]».

Будучи однодумцем А. Макаренка, О. Захаренко творчо розвинув його ідеї у власній інтерпретації, створивши виховну систему, сутність якої полягала у безперервній реалізації щорічних «ідей-задумів, якими захоплюються учителі, батьки, діти. Вдало знайдена задумка, що є стержнем діяльності колективу, перетворює школу в дім радості і творчості, де панує взаємовиручка, відчуття причетності до великої справи, власної значимості у здійсненні задуму, а навчально-виховний процес перестає бути обтяжливим і для учня, і для сім'ї [13, с. 72]». Маємо думку, що організована О. Захаренком у такий спосіб діяльність була запорукою реалізації ще одного важливого принципу, визначеного А. Макаренком, а саме: принципу паралельної дії. Спільна реалізація захоплюючих ідей-задумів передбачала залучення великої кількості людей різного віку, тим самим створювалася така ситуація, при якій вихованці взаємодіяли не тільки з педагогом, а й один з одним та з іншими дорослими.

Комплекс психолого-педагогічних умов, що сприяли формуванню гуманістичних цінностей вихованців Сахнівської школи, збагачувався ще й такою, як створення можливостей для творчості. О. Захаренко переконливо доводив і теоретичними міркуваннями, і практичними дослідженнями, що ефективність діяльності людини значно зростає, якщо ця діяльність є наслідком захоплення і натхнення. Він пояснював свою думку тим, що в такому випадку емоціональна і вольова сфери набувають особливого піднесення та напруженості. Це стосується не тільки окремої особистості, а й шкільного колективу. Думка О. Захаренка зводилася до того, що «виховна сила шкільного колективу, одним з головних завдань якого є формування свідомості, високих моральних якостей учнів, їх ставлення до праці, залежить певною мірою від того, наскільки пройняте їх життя творчістю, наскільки їх будням властиві поетичність, романтика, захопленість [7, с. 11]». Підкреслюючи взаємозалежність емоційного піднесення і наявності творчого клімату у школі, він продовжував свою думку: «Досвід переконує: коли праця захоплює, дитина, підліток йде назустріч виховним впливам. Спочатку треба зацікавити дитину, допомогти їй зрозуміти суспільну значущість поставленої мети. За цієї умови надзвичайно зростає чутливість до виховних впливів, яку і слід використати для формування високих громадянських якостей... У тому психологічному стані, який ми називаємо захопленістю, навіть важкого учня легше перевиховати [7, с. 11]».

Аналіз дослідницьких матеріалів уможливив висновки щодо внеску О. Захаренка у розвиток проблеми самовиховання гуманістичних цінностей школяра. Як і Антон Макаренко, він вважав здатність людини до самовиховання найважливішим етапом у її становленні як особистості, оскільки самовиховання передбачає, по-перше, глибокий самоаналіз власних вчинків і думок, по-друге, усвідомлення негативних рис свого характеру, по-третє, свідому діяльність, спрямовану на подолання негативних і вироблення позитивних якостей характеру. Формування особистості здійснюється і під впливом середовища, і під впливом спадкових факторів. Крім того, у педагогічній спадщині О. Захаренка була розвинена ідея щодо важливості й інших факторів, а саме: набуття власного досвіду і потреба у вільному виборі цілей і засобів життєдіяльності. Ігнорування педагогами таких важливих факторів призводить до того, що особистість вихованця сприймається як статичний об'єкт впливу, до якого застосовуються певні міри виховного характеру. Педагог обов'язково має враховувати наявність внутрішньої психічної діяльності вихованця як головного суб'єкта саморозвитку і самовиховання, який сприймає, опрацьовує і засвоює зовнішні впливи, перетворюючи їх на власні якості.

У контексті дослідження поглядів О. Захаренка на значення самовиховання вважаємо необхідним навести думки з цього приводу І. Беха, який писав, що народжуючись, людина проходить через процеси становлення, які є неперервними. Про розвиток особистості можна говорити в тій мірі, в якій вона спроможна на вироблення та змінювання ставлення до самої себе, а це можливо за умови цілеспрямованого виховання та усвідомленого самовиховання. [2, с. 60]. Важливим є визначення, що дає науковець: «Самовиховання – це певний тип ставлення, дій щодо самого себе і власного майбутнього стосовно відповідності певним моральним нормам [1, с. 178]». По-перше, варто звернути увагу на те, що самовиховання пов'язується з необхідністю діяльності, яка має на меті формування ставлення, тобто цей процес трактується не як споглядальний, а як активно-діяльнісний. По-друге, хоча процес формування ставлення щодо самого себе відбувається «тут і тепер», він завжди спрямований у майбутнє. По-третє, формування певного типу ставлення особистості до будь-чого завжди обумовлюється її залежністю від існуючих морально-етичних норм. Таким чином,

явним стає зв'язок між здатністю особистості до самовиховання, рівнем сформованості в неї ціннісних ставлень і ступенем інтеріоризації нею гуманістичних цінностей. Світогляд, що формується на засадах набутих цінностей і переконань, виступає внутрішнім регулятивом поведінки особистості.

О. Захаренко застерігав, що виховний вплив буде малоєфективним чи навіть шкідливим, якщо реакція вихованця на виховну дію є індіферентною або він чинить опір. В принципі, опір у відповідь на таку дію вихователя, яка не відповідає потребам і бажанням вихованця, є цілком нормальною реакцією з його боку. З цього приводу А. Макаренко зазначав, що у технічних вузах вивчають предмет «опір матеріалів», а у педагогічних мають вести такий предмет, як «опір особистості». Суть проблеми, як її тлумачив О. Захаренко, полягає в тому, що педагог має розуміти психологічний стан вихованця і взаємодіяти з ним, враховуючи його потреби, бажання та здібності. За такої умови вихованець виступає активним суб'єктом взаємодії з педагогом і отримує можливості для саморозвитку. У випадку, коли педагог здійснює тиск на вихованця, навіть найбагатріша виховна мета не знаходить розуміння з боку вихованця і зустрічає опір. Ця ідея звучала і в творах Г.Ващенко, який писав, що на ґрунті насильства не може розвиватись ні любов, ні краса, ні добро, і мотивував свою думку тим, добро, краса і любов - виявлення свобідної волі людини, яка є образом і подобою Бога. Він стверджував також, що естетичне, моральне та релігійне виховання не може ґрунтуватися на насиллі. Характер людини неможливо сформуванати лише авторитарним способом; вихованець тільки тоді сприймає науку і поради вихователя, коли вони співпадають з його власним баченням та бажанні для нього. П. Блонський висловлював думку, що для педагогів має бути аксіомою, що виховання не можна сприймати як обробку або відшліфування характеру дитини. Навпаки, виховання – це внутрішнє стимулювання розвитку дитини. Будь-яке інше виховання, стверджував науковець, буде тільки спотворюванням дитини й організованим насиллям над нею [3].

Досвід переконує, що тільки за умови активного самовдосконалення життєві цілі особистості можуть бути досягнуті. В іншому випадку проголошена мета залишається на рівні словесної декларації. «Самовиховання – вища форма виявлення саморуху особистості, що розвивається, в якій вона виступає суб'єктом свого розвитку», – писав Г.Костюк [9, с.96]. Тобто самовиховання у найбільшій мірі сприяє розвитку індивідуальних здібностей особистості: оскільки вона є володарем власних здібностей, то за умови усвідомленої самоінвентаризації та педагогічної підтримки отримує можливість розвивати домінуючі здібності, гармонізуючи усі якості та прагнення особистості.

Аналіз концептуальних засад педагогічної спадщини О. Захаренка дав можливість виокремити найважливіші чинники формування гуманістичних цінностей особистості школяра. Головний серед них – створення соціокультурного середовища, яке має бути педагогічно організованим і давати можливість дитині набувати власний соціальний і духовний досвід. Навчальний заклад повинен бути центром середовища, інтегруючи усі позитивні впливи і нейтралізуючи негативні.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. *Виховання особистості (у двох книгах)*. – К.: Либідь, 2003. – Т. 1. – 278 с.
2. Бех І. Д. *Виховання особистості (у двох книгах)*. – К.: Либідь, 2003. – Т. 2. – 342 с.
3. Блонский П.П. *Избранные педагогические произведения / П.П. Блонский* – М., 1961. – С. 299.
4. Ващенко Г. *Вибрані педагогічні твори / Г.Ващенко*. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 214 с.
5. Гриценко Л. И. *Концепция воспитания А.С.Макаренко в свете современных научных знаний [Электронный ресурс] / Л. И. Гриценко // Научная онлайн-библиотека Порталус*. – С. 89–96. Дата публікації: 01.11.07. – Режим доступу до ресурсу: http://www.portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1193923366&archive=1194448667&start_from=&ucat=&
6. Захаренко О. А. *Поради колезі, народжені в школі над Россю / О. А. Захаренко*. – Черкаси: Агрополіс, 2002. – 93 с.
7. Захаренко О. А. *Становлення громадянина / О. А. Захаренко, С. М. Мазурик*. – К.: Т-во «Знання» Української РСР, 1976. – 31 с.
8. Захаренко О.А. *Школа над Россю / О. А. Захаренко, С. М. Мазурик*. – К.: Рад. школа, 1979. – 150 с.
9. Костюк Г. С. *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Костюк; упоряд. і авт. комент. В. В. Андрієвська та ін., за ред. Л. М. Проколієнко*. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
10. Макаренко А. С. *Доклад в Украинском научно-исследовательском институте педагогики // Соч.: В 7 т. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. - Т. 5. - С. 343.*

11. Макаренко А. С. *Методика організації виховного процесу* // Твори в 7 т. – К. : Рад. школа, 1954. – Т. 5. – 382 с.
12. Макаренко А. С. *Лекції про виховання дітей* : Твори в 7 т. – К. : Рад. школа, 1954. – Т. 4. – 396 с.
13. *Слово до нащадків* / О. А. Захаренко ; [упоряд. Н. М. Чепурна]. – К. : СПД Богданова А. М., 2006. – 216 с.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2013.

Крутенко О.

Черкаський обласний інститут післядипломного освіти педагогічних працівників, Україна

РАЗВИТИЕ ИДЕЙ А. С. МАКАРЕНКО В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ А. А. ЗАХАРЕНКО

Статья посвящена анализу некоторых идей А.С.Макаренко, которые были воплощены и развиты в педагогическом наследии А.А. Захаренко. Раскрыты взгляды обоих педагогов на значение социокультурной среды для формирования гуманистических ценностей личности.

Ключевые слова: *социокультурная среда, гуманистические ценности, самовоспитание.*

Krutenko O.

Cherkasy Regional Institute of Postgraduate Education of Pedagogical Workers, Ukraine

THE DEVELOPMENT OF A. S. MAKARENKO'S IDEAS IN A. A. ZAKHARENKO'S PEDAGOGICAL LEGACY

The article is dedicated to the analysis of some of Makarenko's ideas which were implemented and further developed in Zakharenko's pedagogical legacy. It discovers both pedagogues' views on the importance of socio-cultural environment for shaping of humanistic values of an individual.

Keywords: *socio-cultural environment, humanistic values, self-education.*